

ԿԱՆՏԻ ԻՄԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

- Աղբիւրներ. 1. Кантъ: Критика чистаго разума. Пер. Н. Лос-
скаго, նոյնը՝ Соколовъ-ի Թարգմանութեամբ
2. Кантъ. Прологомены ко всякой будущей мета-
физикѣ пер. Соловьева.

Կանտի մտնին մեծապէս օգտուել եմ, մանաւանդ «Տրանս-
ցենդենտալ անալիտիկայում», Կունս-Ֆրիշերի կլաստիկ շարա-
դրութիւնից. քիչ չափով նաև Վինդելբանդի, Ֆալկենբերգի և
Ռիլի և այլոց մանր գրութեանցը:

Ինչ վերաբերում է տեղմաններին, աշխատել եմ այն տեղ-
մանները, որոնք միջադպշին ընդունելութիւն ունին, թողնել
մեծ մասամբ նոյնը, մի քանիոր Թարգմանել. այսպէս՝

Anschauung (ռուս. созерцание, наглядное представление,
ամանք՝ воззрѣніе) բառը Թարգմանել եմ «հայեցողութիւն» բա-
ռով և ոչ թէ՛ «պատկերացում» կամ «պատկերացողութիւն»,
որոնք մեղանում գործ են ածւում սովորաբար «մտապատկեր»,
ռուս. представление, բառի իմաստով ևս:

Verstand (ռուս. рассудокъ) բառը Թարգմանել եմ «միտք»
բառով: «Դատողութիւն» բառով անյարմար էր Թարգմանել,
որովհետև «դատողութիւն» ենք անուանում սովորաբար և՛
մտածութեան օրգանը, և մտածութեան ակտը, և՛ մտածու-
թեան պրոդուկտը: «Դատողութիւն» բառը պահել եմ сужденіе
բառի համար: Ըստ Կանտի «դատողութիւն» ու «մտածողու-
թիւնը» նոյնանում են. ուստի մտածութեան օրգանը «միտք»
անուանել խիստ յարմար է այստեղ:

Vernunft բառը Թարգմանել եմ «բանականութիւն» բա-
ռով, որ ըստ Կանտի երեք իմաստ ունի.—ա. ամենալայն
իմաստով՝ իբրև իմացական և, միևնոյն ժամանակ, բարոյական
կարողութիւն (տեսական և գործնական բանականութիւն). բ.
իբրև իմացական ամենաընդհանուր կարողութիւն և դ. ամե-
նանեղ իմաստով՝ իբրև դադարիարներ արտադրող կարողութիւն
(իդէաների օրգան):

Յարութիւնեան Յակովբ

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Ներածութիւն.

I Պատմական ներածութիւն.

Իւրաքանչիւր մտածող, երբ նա խորհրդածում է աշխարհի մասին, անպայման ունի իւր կարծիքը այն խնդրի վերաբերմամբ, թէ ինչ է ներկայացնում իր այդ խորհրդածութեան առարկան և թէ ինչ յարաբերութեան մէջ է նա իմացութեան հետ և ինչ է նոյն ինքն իմացութիւնը. և այդ կարծիքով տոգորուած է նրա ամբողջ աշխարհայեացքը իր վերջին մանրամասնութեամբ, անկախ այն հանգամանքից, թէ փիլիսոփան ինքը գիտակցում է այդ, թէ ոչ: Այս իմաստով իմացաբանութիւնը նոյնքան հին է, որքան և փիլիսոփայութիւնը՝ ուրեմն և մտածողութիւնն ընդհանրապէս, քանի որ նա արամաբանօրէն կանխում է ամեն փիլիսոփայութեան:

Խիտա բնական է հոգեբանական և պատմական զարգացման տեսակէտից, որ մարդկային մտածողութեան սկզբնական շրջանում իմացաբանութիւնն ունենար նայիւ ռէալիստիկ բնոյթ: Նախնական միտքը արամադիր է ընդունել, որ անմիջականօրէն տուեալ իրականութիւնն է բուն օբեկտիւ իրականութիւնը. գոյնը, ձայնը, կարծրութիւնը, ցրտութիւնը ևլն. հէնց այնպէս էլ ըստ ինքեան գոյութիւն ունին, անկախ սուբեկտի կազմից և գոյութիւնից. մարդկային օրգանները և միտքը հայելի են, որ անադարտ արտացոլում են իրենքն ու նրանց յատկութիւններն այնպէս, ինչպէս նրանք գոյութիւն ունին ինքն ըստ ինքեան:

Սակայն այդ միամիտ աշխարհայեացքը չէր կարող բաւարարութիւն տալ մարդկային խուզարկու, միշտ կասկածող և բննադատող մտքին: Հարցեր են ծագում, և միտքը թմրած միապաղաղութիւնից բնականաբար դիֆֆերենցիացիայի է ենթարկւում և դրան գուգընթաց սկսում է խախտուել հաւատը դէպի անմիջականօրէն տուեալ իրականութեան օբեկտիւութիւնը: Մտածողութիւնը դեռ շատ վաղ սկսեց նկատել, որ անմիջականօրէն տուեալ իրականութիւնը փոփոխականն է և անցողիկը, և որ այդ անցողիկի խոր և զգայարանների անմիջական ըմբռնութիւնից խուսափող հիմքը անանցն է և յարական.—սկսեց դիտակցել փոփոխականի և անփոփոխի, անցողիկի և յարկայի հակադրութիւնը: Հակադրութեան այդ դի-

տակցութիւնը կրկնաբարական առաջին բաղմամբեղուն սաղմն էր, միաժամանակ և թոյնը նայելու ռէալիզմի, որ զարգանալով հէնց նրա սրտում՝ վերջի վերջոյ պիտի ոչնչացնէր նրան և նրա աւերակները վրայ կառուցանէր մտքի մեծ ճարտարապետի միջոցով կրկնակի մի հոյակապ շէնքը: Խորհրդածելով այդ հակադրութեան վրայ մարդկային միտքը գտաւ, որ անցողիկն ու փոփոխականը (այդ է անմիջականօրէն տրուած իրականութեան նկարագիրը) «թուացող» են և խաբուսիկ, ուրեմն և օրէկտիւ արժէքից զուրկ: օրէկտիւ արժէք ունի միայն անփոփոխն ու յարական: Այս դիտակցութեան միամիտ փաստական արտայայտութիւնն է, որ Թադէսը ջուրն է համարում մնայուն հիմքը անցողիկ թուացող «երևոյթ»ների, Անաքսիմէսը հողմը ևլն: Դեռ 5 դար Ն. Ք. յոյն փիլիսոփայութիւնն սկսեց գիտակցել, որ օրէկտիւ նշանակութիւն ունեցող օրգանն է մտածողութիւնը, որի միջոցով կարելի է թափանցել իրականութեան յարակայ և անփոփոխ հիմքը, և որ զգայարանները տալիս են միայն «երևոյթը», փոփոխականը (Դեմոկրիտ, Պարմենիդ): Սկսում է մարդը իւր իմացութեան օրգանները գնահատել. իսկ օրգանները գնահատութիւնն ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ գիտակցելը սուրբեկտիւ՝ մասնակցութեան իր իմացութիւն կազմելիս, այսինքն քննադատական առաջին քայլը՝ թէպէտ և սուրբեկտի մասնակցութիւնը նկատուում է որպէս աւելի բացասական քան դրական նշանակութիւն ունեցող մի հանգամանք: Իսկ կրկնակի մը դոգմատիզմից տարբերուում է հէնց նրանով, ինչպէս խորամտութեամբ նկատում է Կունօֆիշերը, որ մի գէպըում գիտակցում է սուրբեկտի մասնակցութիւնը և ամբողջ ստեղծագործական դերը, միւս գէպքում ոչ:

Մտքի գիֆթերենցիացիայի հէնց այս առաջին քայլի մէջ կարելի է կանխանշմարել յետագայ փիլիսոփայական ուղղութիւնները, խիստ սաղմնային և պերսպեկտիւային դրութեամբ: Օրգանների այդ հակադրութեան գիտակցութիւնից իրապէս և տրամաբանօրէն ծագում են մի կողմից էմպիրիզմի և ռացիոնալիզմի, միւս կողմից օրէկտիւլիզմի և սուրբեկտիւլիզմի, մի այլ կողմից նոմինալիզմի և ունիվերսալիզմի, մի 4-րդ կողմից դոգմատիզմի և սկեպտիցիզմի հակադրութիւնները: Որպէս զի հասկանալի կացութեանց այդ ուղղութեանց տրամաբանական-իրական կապը, պէտք է խորը թափանցել այդ ուղղութիւններէ բուն ոգին և գտնել այն կենդրոնական ոգին, բուն սուրբատանցը, որի զանազան մոգուսներն են այդ տարբեր անուններ կրող ուղղութիւնները:

Հիմնական ուղղութիւնները ռացիոնալիզմն ու էմպիրիզմն են: Սկեպտիցիզմը յատուկ է էմպիրիզմին: Համոզուեցնու համար բաւական է մտքովն անցկացնել էմպիրիզմի պատմական զարգացման ընթացքը սկզբից մինչև Դաւիդ Հիւմ և հետևել էմպիրիզմին իմմանենտ սկեպտիցիզմ կոչուած թոյնի ներդործութեանը նրա (էմպիրիզմի) օրգանիզմի վրայ և նրա ինքնոչնչացումը Հիւմի մէջ: Իսկ ռէալ-պատմական զարգացումը (մանաւանդ մտքի կեանքում) տրամաբանական զարգացման արտայայտութիւնն է: Եւ իրօք, եթէ ամէն ինչ վերածուած է փորձի, որը միշտ եղական է և մասնակի և ըստ ինքեան չի պարունակում իւր մէջ անհրաժեշտութիւն և հանրապարտադրութիւն, հետևաբար և գոյութիւն չունի գիտութիւն իսկական իմաստով (անհրաժեշտ և հանրարժէք իմացութիւն աշխարհի մասին): Իսկ ռացիոնալիստը, ինչ չափով որ նա հաւատում է, թէ բանականութեան միջոցով հասանելի է և իմանալի ինքնին իրականութիւնը, դողմատիկ է:

Ինչ վերաբերում է նոմինալիզմին և ունիվերսալիզմին, պէտք է ասել, որ նոմինալիզմը էմպիրիզմի ոգուց բղխող և նրան իբրև իր կրողին պատկանելիք մի ուղղութիւն է: Եթէ իրականութեան հիմնական տուեալը եղական ըմբռնումներն են, որոնք ցոյց են տալիս միմիայն մասնակի փաստեր, և եթէ այդ եղական տուեալներով սպառուում է ողջ իրականութիւնը, ապա ուրեմն չկայ ընդհանուր հիմք իրականութեան, որի անցողիկ վիճակներն ու արտայայտութիւններն, են իբր թէ, մասնակիները. ընդհանուրը սոսկ անուն է, որով մենք ուզում ենք արտայայտել մասնակի շատ դէպքեր. իրականը մասնակին է: Ճիշտ նոյնպէս էլ ունիվերսալիզմը ռացիոնալիզմին յատուկ է, ինչ չափով որ ռացիոնալիզմը իմացութեան կարևոր օրդանը համարում է բանականութիւնը, որը ունիվերսալ ընդթ ունի, և դործադրում է մտաեմատիկական դեդուկտիւ մեթոդը: Փորձն անընդունակ է ըստ ռացիոնալիզմի իմացութեան հիմք ծառայելու, նա ընդհանուր ընդթ չունի, նա չի կարող թափանցել հասնել բոլոր իրերի և վիճակների հիմք կազմող սուբստանցիային, որը մատչելի է միայն բանականութեան և որից բանականութիւնը որպէս աքսիոմայից հետևցնում է տիեզերքի ամբողջ կառուցուածքը, ամբողջ երևոյթները, որ բղխում են նրանց անփոփոխ հիմքը կազմող սուբստանցիայից, որպէս նրա անցողիկ վիճակներ, մոդուսներ¹⁾:

1. Ունիվերսալիզմի և նոմինալիզմի ընդհանուր փիլիսոփայական հակադրութիւնը չափով շփոթել հոգեբանական նոմինալիզմի և ռէալիզմի

Վերջապէս հեշտ է նկատել, որ օրեկտիւ լիզմը յատուկ է ռացիոնալիզմին, ինչ չափով որ սա իմացութեան օրգանը համարում է մտածութիւնը, որը գերանհատական օրեկտիւ նշանակութիւն ունի և որի միջոցաւ, ըստ ռացիոնալիզմի, կարելի է թափանցել և վերահասու լինել ինքնին իրականութեան: Իսկ սուրբեկտիւ լիզմն էլ յատուկ է էմպիրի լիզմին, ինչ չափով որ փորձնական ըմբռնութիւնները անհատական են և զուրկ օրեկտիւ արժէքից:

Այսպիսով հիմնական ուղղութիւնները մնում են ռացիոնալիզմն ու էմպիրիզմը, միւսները նրանց բնաւորութեանը յատուկ պատկանելիքներ են. և ըզխում են դրանցից: Եթէ մենք աչքի անցկացնենք թեթեակի էմպիրիզմի և ռացիոնալիզմի ռէալ-պատմական զարգացումը, ինչպէս նա տարածում է ժամանակի գծի վրայ, այնուհետև տանք դրանց տրամաբանական գնահատութիւնը, մենք դրանով պատասխանած կլինենք և գնահատած նաև միւս ուղղութիւնները, ինչ չափով նրանք կախուած են դրանցից: (շարունակելի) Յ. Յ.

ԶԵԻԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԱՐԲԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅՆԵՐՈՒՄ

VI

Մերողական աշխատանք

Զեւերի զուտ տեսական ուսուցումը վերացական ձևով ժողովրդական դպրոցի աշակերտի համար նոյն չափ ձանձրացուցիչ է, որչափ և անկարևոր (լերաքանչիւր ձև, լինի այն տարածական թէ լեզուային, հետաքրքիր է այն չափով, որչափ նա ըզովանդակութիւն, իմաստ է երևան հանում: արտայայտութիւն է մի մտքի կամ ներկայացումն մի իրի): Ոչ թէ մաթեմատիկական իմաստութիւն, մեռած ծանօթութիւն կամ զուտ տեսական իմացութիւն պէտք է սանին մատակարարել, այլ նրան պէտք է առաջնորդել դէպի կենդանի կարողութիւն, ձեւերի լեզուի գործնական ըմբռնումը. աւանդման միջոցին միշտ պէտք է աչքի առաջ ունենալ իրականը, այն ամեն կա-

հակադրութեան հետ՝ վերջին (հոգեբանական) ուղղութեանց հակադրութիւնը մի մասնակի արտայայտութիւն է փիլիսոփայական ընդհանուր ուղղութեանց, որոնք աւելի խորն են եւ հիմնական.